

Jøder i *Labyrinten* – Jens Baggesen om ghettoen i Frankfurt am Main

”Jøder i *Labyrinten*” ser jødegaden i Frankfurt am Main med Jens Baggesens øjne. Artiklen gennemgår Baggesens argumenter for bedre levevilkår for Frankfurts jøder og sammenligner hans medrivende og medfølende beskrivelse af gaden med andre både tidligere, samtidige og senere beskrivelser af ghettoen i Frankfurt. Den viser Baggesens særegenhed og indplacerer ham samtidig i hans litterære kontekst.

Af Michael Harbsmeier

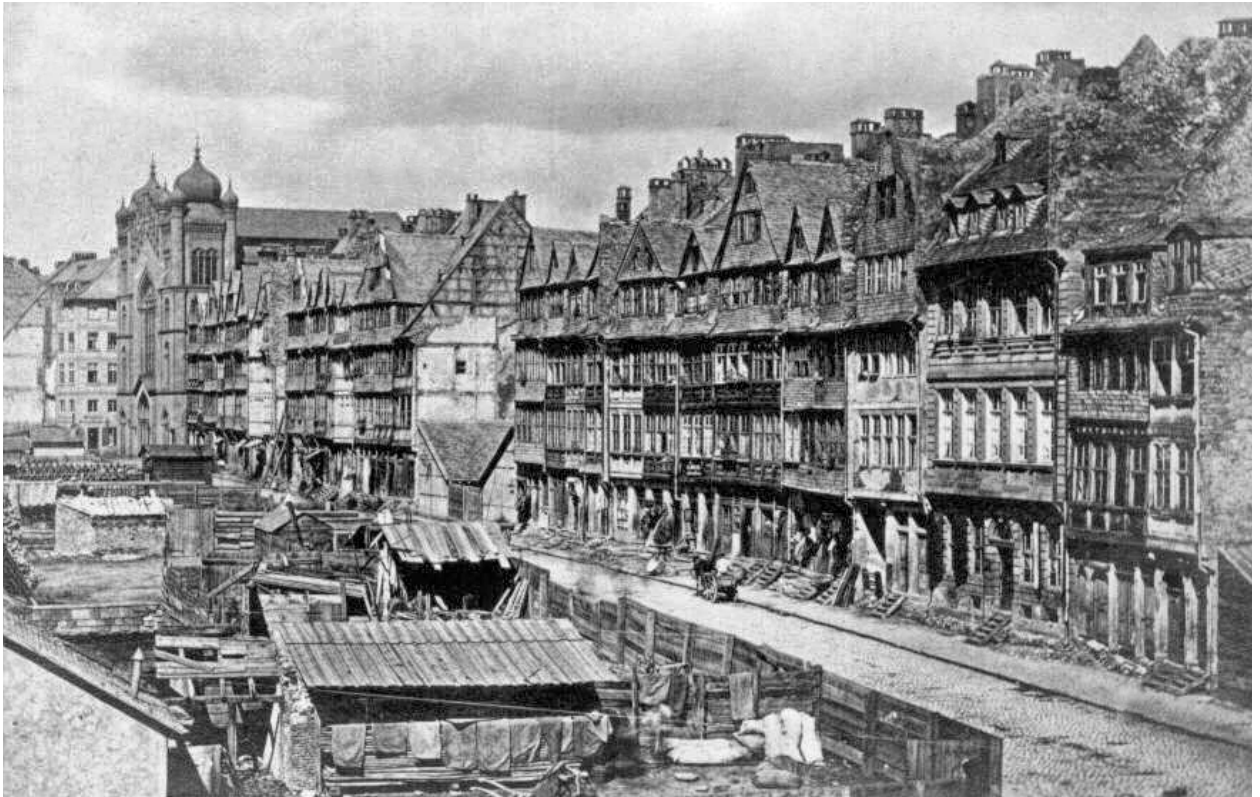
Selvom Jens Baggesen (1764-1826) langt fra er den eneste forfatter, der har skrevet om sit besøg i den jødiske ghetto i Frankfurt am Main, er beretningen om hans besøg i "jødegaden" i 1789 i hans rejsebog *Labyrinten* fra 1792-1793 alligevel noget ganske særligt. Den udmærker sig nemlig ikke kun gennem sit voldsomme retoriske engagement for jødernes sag, men også gennem sin nærgående etnografiske – ja feltarbejds-lignende – tilgang til emnet. Og så er det jo en særlig fornøjelse at kunne følge det jødiske spor i *Labyrinten* på grundlag af Henrik Blichers nye, tekstkritiske og grundigt kommenterede udgave af tobindsværket, der hidtil kun er blevet genudgivet i ufuldstændige versioner.

Allerede i Hamborg får vi et første varsel. Selv har Baggesen aldrig været i Jerusalem, men "de smagløse Huse, de trange Gader, den meget Smuds og

de mange jøder som vrimle her", hensætter ham alligevel til "Judas berømte Hovedstad", hvilket ikke mindst bekræftes af "overalt stinkende Canaler, stinkende Torve og stinkende Israeliter", "en betydelig Pøbelvrimmel" og "en uophørlig Række af Kramboder, der ved hvert andet Skridt vaagne det Spørgsmaal: Hvo kiøber, hvor alle sælge?".¹

I Altona er det få sider senere et "højest eventyrligt Optrin", der bringer det jødiske tema på bane igen: Da Baggesen og hans medpassager bliver standset af en "usædvanlig Mængde Jøder" og deres "Skrigen, Tuden og urolige Gebærder", viser det sig,

at "disse Israeliter" er i færd med at stene den åbenbart navnkundige "maroccanske Jøde-Tyrk, Herr Sumble", og på deres forespørgsel viser det sig, at det var hans Vogn, Israeliterne

Judengasse. Frankfurt am Main, ca. 1890.

havde væltet, og at det var deres ramme Alvor, at steene ham selv, dog ikke som Prophet; men som Fritænker og Spotter, da han her i Altona, som man sagde, havde... selv midt i Synagogen skiældt *Moses* for en Bedrager.²

Af frygt for også selv at blive stenet – "thi af en blind, opbragt, oven i købet jødisk Pøbel kan man ikke vente billig Distingveren" – skynder Baggesen sig videre efter på denne måde at have afsløret endnu nogle sider af sine og sine læseses sammensatte, gennemgående særdeles negative billeder af jøderne.

I nogle af de mange forkortede udgaver af *Labyrinten* er denne episode sprunget over, men den minder om et tilsvarende optrin i Hamborg, som Carsten Niebuhr på vej hjem fra sin arabiske rejse har været involveret i et par årtier tidligere. Under et besøg hos en bekendt – hedder det i nevøens biografi – blev Niebuhr præsenteret for "en jøde fra Orienten". Efter at have hilst på hinanden på mellemøstlig, eller som det hed dengang, "morgenlandsk" maner og talt arabisk sammen viser det sig, at denne jøde i virkeligheden var født i Tyskland. For at indsamle penge for sine trosfæller havde han udgivet sig som europæer i Orienten og udgav sig altså nu som morgenlænding i Hamborg for igen at tigge for sine trosfæller. Og Niebuhr afslører bedrageren, ifølge nevøen ovenikøbet i synagogerne i både Hamborg og Altona!³ Det er ikke sikkert, at det er den samme Joseph Haim Sumbel – sønnen af den marokkansk-jødiske diplomat med dansk tilknytning Samuel Sumbel, der var udsendt fra Marokko til København i 1751 – Niebuhr og Baggesen har mødt i Hamborg,⁴ men episoderne bekræfter, at jøderne er knyttet til Orienten hos dem begge.

Helt europæiske er jøderne derimod, da de optræder for tredje gang i *Labyrinten*, denne gang i skikkelse af, hvad Baggesen kalder "en overordentlig Jøde, ved Navn Philipson, en ung Mand af Smag og Kundskaber",⁵ som han falder i snak med. "Hvad der straks bragte os hinanden nærmere", fortsætter Baggesen,

var vores Mening om den høist agtværdige, men som theoretisk Philosoph uden tvivl alt for snart og alt for stærkt forgudede Moses Mendelsohn. Vi kom herfra i en lang Samtale om den Jødiske Nation i Almindelighed, dens besynderlige Historie, dens Nærværende Tilstand, de Hindringer vore Fordomme lægge i Veien for dens Cultur, og især om de evige Forhaanelser, hvormed den saa uanstændigen forfølges i vore Romaner og Skuespil, hvori en Jøde næsten aldrig fremstilles uden til Latter for Pøbelen. Vi forenede os i at ønske denne uanstændige Skiks Afskaffelse.

Frem til denne samtale i Hannover fremstår *Labyrintens* billeder af jøder næsten som i de romaner og skuespil, som Baggesen og Philipson er enige om at lovprise Lessing for at gøre en ende på "ved en opmuntrende, skaanende, meget hensigtsfuldere Behandling". Allerede i Hannover giver Baggesen udtryk for, at han "græmmer sig inderlig hver gang [han] seer den hele Nation saaledes mishandlet på Skuepladsen", ikke kun på grund af "de ubehagelige Følelser det maae opvække hos enhver omskåren Tilstedeværende", men fordi det ikke blot er "uretfærdigt, ubilligt og umenneskeligt", men også det sikreste middel til at forhindre al politisk fremgang og forbedring for jøderne.⁶ Skildringen af "jødegaden" i Frankfurt lægger sig således ganske præcist i forlængelse af Baggesens erklæret politiske ambition om at bidrage til en ændring af de forhold, som jøderne lever under.

Læseren er således ikke uforberedt ved ankomsten til "den rædsomme Indgang" til jødegaden i Frankfurt am Main, som for Baggesen ligner "Sværme-hullet i en Bikube", som han derefter går på opdagelsesrejse i sammen med sin ledsager Sparzet. "Jeg begriber endnu i dette Øjeblik ikke", skriver Baggesen,

hvorledes det gik til, at vi med Liv og alle Sandser slap ud af den anden Ende, Jonas kan ikke have studset meere, ved at finde

sig heel og holden opkastet paa det Tørre, efter at have passeret igiennem den af utallige Sild opfyldte Hvalfiskebug.⁷

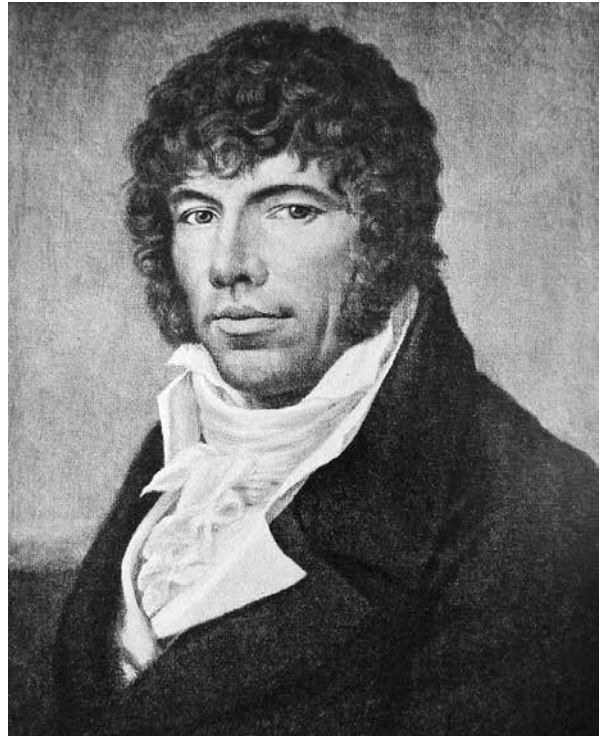
Tre dage og tre nætter tilbragte Jonas som bekendt i hvalfiskens bug, men da Baggesen og Sparzet atter forlader ghettoen senere samme dag, føler de sig også som født på ny:

Da vi ved Udgangen af Gadens anden Ende indaandede paa nye den Frankfurtske Luft, forekom den os Æther, uagtet den sikkert ikke var bedre end den i vort Pilestræde. Vi vare som fødte paa nye, som Helbredede, der efter et Fjerdingaars Sygeleje første Gang igien bade sig i Solen.⁸

Opholdet i ghettoen gør et så overvældende indtryk på de besøgende, at det involverer alle sanser og hele kroppen. Det begynder med synet, men glider uformidlet over i varmen og stanken, som fra *Labyrinthens* sider ligefrem truer med at brede sig til læseren:

Man forestille sig en Samling af nogle tusinde pialtede Mænd, nogle tusinder halvnøgne Qvinder, og nogle tusinde aldeles nøgne Børn sammenkuede og opstablede i eet eeneste Stræde, omtrent som vor Kiøbenhavnske Peer Madsens Gang! Hvilken gyselig Dyngge af Elendighed! Hvilken Vrimmel af Usle! Hvilken lumermervarm Pestdamp af levende, livløs og død Uhumskhed! Af Frygt for at Stanken maatte udbrede sig paa mine Blade, af Frygt for, at alle mine nervefine og sandsekjælnede Læsere maatte falde i Besvimelse, vover jeg ikke at udmale een eeneste af de mangfoldige Grupper af mavre og feede, hentærte og halvforraadnede Israelsbørn, som vagende og sovende stode, sade, og krøbe på Trapperne i Dørrerne og paa Gaden, eller rettere hvoraf hele Gaden, en fuldmiddret

Ost, syntes at krybe (Baggesen 2: 82).

Jens Baggesen (1764-1826).

Det er næsten umuligt ikke at lade sig rive med af teksten – og fortsætte med at citere beskrivelsen af de hærskarer af *Skakrere*, der pånøder dem alskens ragelse fra alle sider og omringer dem "som en Sværm af hungrige Ravne". Alle er ude på at snyde. Fortællingen om, hvordan Baggesen og hans ledsager ser sig tvunget til at bruge deres stokke og endog "støde een og anden af disse Ulyksalige overende" for at besvare deres handelstilbud, er ligeledes medrivende. Synet af de halvnøgne mødre med deres nøgne børn sårer samtidig de tilrejsendes øjne og hjerter så meget, at teksten i stedet for fortsat at beskrive elendigheden og lidelserne går over til at argumentere for, at æstetikken regler her må vige for moralens, at det er "de Undertryktes *Advocaters* Pligt" at henlede "Undertrykkerne til Opmærksomhed" og trænge frem til dem, "i hvis Magt det staaer, at lette Jødernes Aag, og lindre deres Ulyksalighed".⁹

Til dette formål og for yderligere "at blødgøre hjerterne til medfølelse" fortsætter Baggesen med en

skildring af hverdagen for en af disse skakrere; fra han står op og fylder lommerne og tager bylden over armen med sine varer og snurrepiberier for så at blive spottet, hånet og ydmyget af pøblen, som han forgæves prøver at afsætte dem til, til han udmattet vender hjem igen om aftenen og skuffer den ventende og sultne familie med det mageløst magre udbytte af sine anstrengelser. Baggesen har ovenikøbet et par gange fulgt en sådan jøde på sin daglige jagt og nåede derved en dybere forståelse for, at "det var lige saa ubilligt at fordre Moralitet af en saa ulyksalig Skabning som af fortørrede vinstokke at forlange modne Druer". Indlevelsen går så vidt, at Baggesen lader sig snyde "med Fornøjelse" af denne jøde, da de skilles igen.

For at lære "det Indvortes af Jødegaden" endnu nærmere at kende indlader Baggesen og Sparzet sig dernæst på en handel ved at bide "paa Krogen af en saadan omvandrende Mede". De følger ham ad mange trange trappetrin helt op til hans magasin på allerøverste etage, hvor der åbenbarer sig både nogle "dødmørke kamre overfyldte af ureene Qvinder og Børn" og en aldeles overdådig samling af uniformer og tekstiler – "nogle Hundrede Baroner, Officeerer, Hovedværks- og Haandværksburscher, Spradebaser og Spidsborgere *uden Indhold*" – som de får lov at vælge imellem. Handlen bliver imidlertid ikke til noget i første omgang, og da Sparzet og Baggesen kryber ned ad de labyrintiske trapper igen, kommer de op at skændes, om de nu kan være bekendt at ulejlig den arme mand så grundigt og udførligt uden at komme hans tilbud i møde og købe den vest, de var ude efter. Var det ikke ukristeligt sådan at stjæle hans tid, spørger Baggesen sin ledsager, som optakt til en længere redegørelse for "Vold, Bedrag, Ran og Tyverie" i teori og praksis. Mens man hverken kan stjæle sin næstes hest eller penge "uden at blive hængt", så kan man sagtens "leve høit i Herlighed og i Glæde", når man frastjæler jøderne deres

Hus og Gård, Ager og Eng, alle [deres]
Heste og Øxen, alle [deres] Penge, kort alt,
hvad [de] besidder ... alle [deres] Rettigheder

og Herligheder, [deres] Tid, [deres] Rum,
[deres] Frihed, [deres] Perfectibilitet.¹⁰

En hel nation kan man voldtage, "og endog blive roest derfor" – bliver Baggesen ved med at undre sig over, alt imens han ser på sit ur, som han til sin store forundring endnu har på sig, og klandrer Sparzet for at have stjålet tiden fra den arme jøde. Men handlen er jo ikke ophævet, svarer Sparzet til sidst – han kommer sikkert efter os. Og det ender det da også ganske rigtigt med, så handlen afsluttes, inden Sparzet og Baggesen forlader jødegaden igen.

Selvom denne feltrapport ikke efterlader mindste tvivl om, hvor Baggesen vil hen med sine etnografiske observationer og iagttagelser, følges den i *Labyrinth* op af endnu et afsnit, der under overskriften "Det christne Fadermord" skærer skandalen ud i pap: Det er "Jødernes borgerlige Forfatning, deres mangel på rettigheder og politisk eksistens", Baggesen kalder til kamp imod. En "Vanære" og en "Skændsel" er det for Europa og for Europas "verdslige og geistlige Bestyrere", at man har udstødt et helt folk af det borgerlige selskab og berøvet det de friheder og rettigheder, Gud og naturen har givet det, og "med Vold og med List" har "frarevet og frastiaalet det sin politiske Perfectibilitet".¹¹ Og en endnu større uretfærdighed og grusomhed er det, at denne behandling så ovenikøbet begrundes med de konsekvenser, den har, nemlig den fattigdom, elendighed og tilbageståenhed, som jøderne befinder sig i! Nero stak angiveligt selv ild på Rom for at unde sig den fornøjelse at straffe de kristne for det bagefter. Endnu større grusomhed ville det have været, hvis han virkelig havde formået de kristne til at gøre det!¹²

Jødegaden i Frankfurt er for Baggesen et temmelig nøjagtigt billede på hele det jødiske folks eksistens i Europa. "Man kan i denne mørke, trange, smudsige, stinkende, saa godt som overalt tilspærrede Peer Madsens Gang, studere hele Nationens Statistik",¹³ hævder han. Og den, som "trods alle Puf, Snyderier og Ækelheder" har gennemvandret den, må givetvis fejle noget "enten i Hovedet eller Hjertet"

for ikke at blive grebet af medlidenhed. Men som om Baggesens eget vidnesbyrd ikke var nok, bringer han til allersidst en uhildet og udefrakommende iagttager på banen; en

med vor Historie aldeles ubekendt, for Europas Skikke aldeles fremmed Jordborger, et i det mindste fra vore Fordomme aldeles frit Menneske - en naturopdraget Huron, Peruaner eller Peluaner.¹⁴

for at afgive den endelige dom, der på denne måde nærmest får form af en hedensk, og derfor måske så meget desto mere troværdig, dommedagsprædiken. "Hvad ville denne mand dømme", spørger Baggesen, "naar han hørte":

At et Folk endelig, som de Christne ansee som deres egentlige aandelige Faderfolk, hvis Religion de nødvendigen maae ansee som deres Religions Moder - i de sidste Tider, fra det Øieblik af, de Christne, dets aandelige Sønner, fik Magten i Hænderne, paa ingen anden Grund end paa den, at det var dette besynderlige Folk - er blevet saa got, som almindeligen frakiendt Ret til Borgerskab. Ret til Jordbesiddelse, Ret til de almindeligste Rettigheder, fradømt Brugen af sine fleeste Menneskeevner og Færdigheder, fradømt Lov til at ernære sig paa en retskaffen Maade - og saaledes, udelukt fra det borgerlige Selskabs Fordeele, henkastet i et evigt Fængsel paa den Jord, Gud skabte for alle Mennesker, udsat for almindelig Forhaanelse, Fornærmelse og Forfølgelse - aldeles er blevet overladt til den uundgaaelige Fordærvelse, som Mangel paa Agtelse i Selskabet, Mangel paa Deeltagelse i dets almindelige Forædlingsmidler, og det gyseligste af alle Slaverier gjør nødvendig?¹⁵

Og tøver ikke med svaret: "'O! Rædsel! o Gudsbespottelse! o blodige titusinddoppelte Fadermord!' vilde Naturens upolitiske Søn udraabe"¹⁶ og der-

ved afslutte *Labyrintens* udforskning af jødegaden i Frankfurt.

Som Baggesen-eksperten Leif Ludwig Albertsen har gjort opmærksom på, står jødeproblemet hos Baggesen i en mytisk sammenhæng, der gennemsyner hele forfatterskabet. Når Baggesen således lader naturens upolitiske søn beskyldte kristne nationer for fadermord, skal det ses på den baggrund, at han også selv

gentagne gange har identificeret sig med Jesus som den, som befinder sig udenfor, dvs. på samme tid nedenunder og ovenover, det borgerlige samfund og fra denne ulyksaligt spaltede position ser frem til denne verdens undergang, efter hvilken der vil opstå en ny verden i overvindelse af denne dualisme.¹⁷

Blandt litteraturhistorikere har Baggesen i det hele taget ry for at være vanskelig at indplacere, idet han både skriver på tysk og på dansk og hører hjemme i både 1700-tallet og 1800-tallet. "En grænseganger mellem oplysning og romantik" kaldes han i titlen på Anna Sandbergs afhandling fra 2015 om den (sener) tyske del af hans forfatterskab. Som forfatter "med ét ben i klassicismen og ét i romantikken" præsenteres han i anmeldelsen i Weekendavisen af Henrik Blichers nye, tekstkritiske udgave af *Labyrinten*. Og Leif Ludwig Albertsen har allerede i 1969 prøvet at påvise en dualistisk filosofi hos Baggesen, som også kommer til udtryk i et "både-og" og "en spaltning, der ikke vil falde til ro i en syntese", og en for forfatterskabet karakteristisk "tvedeling mellem det folkeligt komiske og det ophøjet alvorlige".¹⁸

Alt dette gør sig i allerhøjeste grad også gældende i skildringen af jødegaden, der jo nærmest lever af sammenfletningen af de høje kosmopolitiske og universalistiske idealer, som han påberåber sig i menneskehedens navn på den ene side, og den smudsige og beskidte, forfærdeligt umenneskelige hverdag, som han formår at gøre nærværende for

alle sanser hos læseren på den anden side. Det er kontrasten mellem den romantiske indlevelse i det konkrete og den oplyste påberåbelse af det almene, der giver fremstillingen sin styrke, men som altså også fastholder en tvedeling og en dualisme, der netop hverken vil eller kan falde til ro i nogen syntese.

Meget af den samme dobbelthed mellem den konkrete virkelighed og de abstrakte idealer – mellem oplyst kosmopolitisme og romantisk patriotisme og nationalfølelse – gør sig også tydeligt gældende i en af de andre ekstatiske passager i *Labyrinten*: Besværgelsen af nationernes mangfoldighed i hvad man kunne kalde et anfald af sværmerisk kosmopolitisme. Anerkendelsen af nationernes forskellighed, som var de "Bogstaver i Menneskehedens Alphabet", som var de "forskjellige Figurer - forskellige Farver - forskellige Toner", giver på dette sted i *Labyrinten* – nærmere betegnet ved solopgangen over Herrmannsbjergtet i Teutoburger Wald, et mindested for germanernes sejr over romerne – anledning til en bemærkelsesværdig fremtidsvision: "Snart straale Humanitetens fulde Dag over det elskte Europa", hedder det her, og:

Tiden nærmer sig, da Sproghad, Nationalhad og deslige vil svinde for Jordborgerdyd, som Religionshad allerede har begyndt at svinde for en renere Moralitet. Man vil indse, at Nationer, som Mennesker, ere hinanden uundværlige, at de skiænke hinanden gjensidige Fordele, at den ene har Ret til den andens Taknemmelighed, at om den eenes Gield i denne Henseende er større end den andens, alle dog give hvad de formaae - og at kun Een - den eene Alvidenhed - kan beregne, hvor der gav broderligst.[...] Hvilken Vellyst at see Broderen omfavne sin Broder! men - hvilken Salighed at see Nationer favne hinanden! Da skal Sandhed være den eeneste Tanke! Kierlighed den eeneste Følelse! Menneskelighed den eeneste Handling.¹⁹

Ganske som oven på besøget i jødegaden er Baggese også på dette sted i *Labyrinten* ude i et eskatologisk, ja apokalyptisk ærinde: Folk, religioner og nationer er forskellige, men i fremtidens Europa vil disse forskelle blive ophævet i en slags kosmisk forbrødring og forsoning. Men denne mytiske dimension hos Baggese og *Labyrinten* er ikke det eneste, der adskiller hans skildring af jødegaden fra tidligere og senere rejsendes skildringer.

Set i forhold til de danske rejsende, der gennem det 17. og 18. århundrede har engageret sig i etnografiske skildringer af fremmede folk og nationer i det lykkelige Arabien og omkringliggende lande, i de danske kolonier i Trankebar, dansk Vestindien, Afrika og Grønland eller Island, Færøerne og Norge, er det slående, at Baggese, i stedet for at lade, som om de indfødte selv kom til orde, iscenesætter sig selv som iagttageren, der selv er i stand til både at beskrive deres situation og gøre sig til talsmand for en radikal forandring af de i hans og menneskelighedens øjne forfærdende forhold, de lever under. Baggese udelukkelse af det, vi i dag er ved at lære at kalde *slum tourism*, er udtryk for en form for engagement og krav om forandring, som er aldeles fremmed for hans mange forgængere i genren, men som vi til gengæld kender langt flere eksempler på hos senere generationer af politiske pilgrimme, missionærer og andre rejsende, der af humanitære, filantropiske og politiske motiver svælger i skildringer af de forhold, deres "ofre" lever og lider under. Under helstatens enevælde havde alle undersætter, herunder de rejsende selv, deres egne stemmer som undersætter. Baggese er en af de første til at hæve en helt anden stemme, en stemme, der gør krav på at tale på både menneskehedens og de indfødtes vegne.²⁰

Mere nærliggende er det måske at sammenholde Baggese omtale af jøderne med det værk, som han også selv henviser til og roser i de allerhøjeste toner i en fodnote: Christian Wilhelm Dohms *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* fra 1781, et af de mest indflydelsesrige værker i debatterne om jødernes borgerlige rettigheder i oplysningstiden, som

i øvrigt ganske som *Labyrinten* er udkommet i en moderne tekstkritisk udgave for mindre end et år siden. Dohms omhyggelige og indtrængende samling af argumenter for en fuldstændig borgerlig ligestilling af jøderne, der også udkom i et andet oplæg i 1783, havde været genstand for megen kritik og opmærksomhed, men Baggesen oplyser, at han først efter sit besøg i jødegaden har stiftet bekendtskab med dette "fortreffelige Værk ... der i alle Henseender gjør sin Forfatter, hans Nation, og det attende Aarhundredes Philosophie Ære", som det hedder i Baggesens fodnote. Dohms ædruelige kombination af statsutilitaristiske og naturretslige argumenter for ændringer af jødernes forhold har ikke meget tilfælles med Baggesens indtrængende og intense, ja eskatologiske påkaldelse af læserens indlevelse og medfølelse, og de deles således egentlig kun om de politiske konklusioner.

Mere direkte inspiration til sin beskrivelse af jødegaden kunne Baggesen have hentet i andet bind af orientlisten Johann Jacob Schudts firebindsværk *Jüdische Merckwürdigkeiten* fra 1714-1718, der nemlig udelukkende handler om jøderne i byen Frankfurt. Schudt havde ikke blot langt flere sider til rådighed, men gjorde også meget udførligt rede for alle de aspekter, der er ganske og aldeles fraværende hos Baggesen: En historisk redegørelse for, hvor jøderne i Frankfurt stammer fra, og om ghettoens tilblivelse og historie, udførlige beskrivelser af deres religiøse overbevisning og ritualer, af deres indbyrdes uoverensstemmelser og menighedens indre forvaltning og organisation, alle de aspekter altså, der i Baggesens etnografiske optik er faldet helt under bordet. Ligeledes indgår Schudts redegørelse for jødiske menigheder og deres spredning og historie over hele kloden – også uden for Europa – slet ikke i Baggesens bestemmelse af jøderne som "folk" og "nation". Schudts *Merckwürdigkeiten* kan derfor for os tjene som en påmindelse om, hvad et øjebliksbillede og et feltarbejde som Baggesens er ude af stand til at fange og få øje på.

Mere rimeligt er det derfor at sammenholde Baggesens skildring af jødegaden med nogle af de mange andre øjenvidneskildringer af besøg i ghettoen fra 1600-tallet til det 19. århundrede for på denne måde at danne sig et billede af de byggeklodser, Baggesen kunne sætte sammen på en ny og anderledes måde, og som falder fra hinanden igen i jødegadens litterære efterliv.

Selvom Baggesens skildring af jødegaden er "den indtil da mest udførlige og mest sindsbevægende",²³ kan man alligevel godt se, at den bygger videre på forgængere, som Baggesen formentlig ikke kendte til direkte, men som set som en serie alligevel er med til at tegne billedet af tilblivelseshistorien af, hvad der tager sig ud som et tidligt eksempel på en litterær form for *dark* eller *slum tourism*.

Til at begynde med – i starten af 1600-tallet – er det kun synagogen og anstalten for de kolde bade, der nævnes, samt de særlige kendetegn og den særlige beklædning, som jøderne var tvunget til at bære i Frankfurt. Men gennem det efterfølgende århundrede hører indespærringen i den snævre gade, de tætbyggede huse med de mange etager, portene, der bliver lukket om natten og i weekenden, trængslen og de gevaldige menneskemængder, larmen, affaldet og ikke mindst lugten og den dårlige luft til standardrepertoiret i de ganske drastiske beskrivelser. Og ofte nævner de også plyndringer og ildebrande, der har hjemsøgt stedet med mellemrum, for til sidst at bekræfte, at indbyggerne lever af alskens former for handel, veksler og bedrag. I en beskrivelse fra 1740 hedder det for eksempel:

Jøderne har i denne by deres egen synagoge: kvarteret, som han har indrømmet dem, er et område fuld af smuds og urenheder. De lever i disse sumpede hjørner som utøj i snavset. Ilden har allerede to gange prøvet at rense dette beskidte opholdssted og med sine flammer lagt det i aske. Men det har kun tjent til at husene blev bygget op igen så meget des hurtigere for at gøre plads i

højden, som man ikke under dem jorden. Jo mere de altså ser sig indespærret og siddende på hovedet af hinanden, des bedre går det hos dem med formeringen. Det vrimler og kravler, alt i hebraiske figurer. Spørger man, hvad dette gamle levn af de tolv israelitiske stammer lever af, så hedder det: af bedrag.²⁴

Næsten de samme antisemitiske stereotyper går igen hos en Andreas Meyer, der besøgte jødegaden i 1771 og fremstiller den som "et meget ækelt område i byen":

Alle afskyeligheder, som de kan komme i tanke om, finder de i dette lille område, som bebos af denne uhyrlige sværm af fattige Abrahamsbørn i Frankfurt. En overordentlig snæver gyde fyldt af snavs og uhumskheder, som strækker sig over næsten et kvarter. Værelser og senge, der ganske som deres beboere er en sand afbildning af elendigheden. Dette er de genstande, som her møder den nysgerrige rejsende. Og det kostede mig megen overvindelse af ren nysgerrighed at opsøge en slags mennesker i deres reder, der, hvis jeg kan tillade mig en sådan sammenligning, som utøj kravler omkring i deres stinkende beholdere.²⁵

Baggesen har været en mester i at genbruge denne jødefjendtlige nysgerrighed med dens stærke billeder og metaforer til noget ganske andet, til en politisk kritik af de forhold og betingelser, som disse jøder var tvunget til at leve under, og et krav om deres forandring. Men Baggesen var ikke den første. Hos en af hans bekendte, den tyske oplysningstids Emma Gad, Adolf von Knigge, der besøgte jødegaden samme år, hedder det for eksempel:

Nogle tusinde nedtrykte, udstødte, til dels meget fattige skabninger lever her indespærret i små, smudsige, ofte fem etager høje huse. De har ikke lov til at bo i andre dele

af byen, ja end ikke til at spadsere alle steder til alle tider. - Dette er vores kristelige måde at omgås et folk, som har de samme menneskeheds frihedsrettigheder som os, af hvilken vi på en vis måde nedstammer, og som i hvert fald har opretholdt mere originalitet, særegenhed og mere sædelig renhed end os, og som vi nu, ved på den mest uædle måde at afskære dem fra alle midler til andre erhverv, tvinger til at ernære sig af åger.²⁶

Ganske som hos Baggesen vender også Knigge brodden den anden vej; mod dem, hvis store frelser kom fra det folk, som de foragter: "Und das nennen wir Christenthum!"²⁷ hedder det afslutningsvis i hans erindringer om besøget i jødegaden fra 1783.

Endnu tættere på Baggesen kommer vi dog tilsyneladende hos den russiske Europarejsende Nikolai Michailowitsch Karamsin, der besøgte jødegaden samme år som Baggesen. Også han svælger i smudset og lugten og de 7000 beboeres beskidte og lasede tøj. Det gør ondt, skriver Karamsin, at se på disse ulykkelige mennesker, der bliver spærret inde i deres snævre gyde, som fanger i et bur om natten og i gudstjenestetiden, og ovenikøbet bliver tvunget til at gøre tjeneste som vandbærere for byens brandmænd. Til gengæld beretter Karamsin også, at han "gjorde bekendtskab med en jøde, som var en forstandig og dannet mand". Karamsin inviteres sågar med hjem til ham og hans unge kone, der både taler tysk og fransk. Han blev der i nogle timer – "men hvor måtte næsen dog lide imens!"²⁸ Karamsin får også lejlighed til at besøge synagogen, som for ham snarere lignede en mørk hule:

Kun mat brændte lysene i den af stinkende dampe overfyldte luft. Mørk sorg og frygt lå på de bedendes ansigter. Ingensteds så man et gladt ansigt, den taknemmelige kærligheds tårer gjorde ingen kinder våde, intet blik fuld af from henrykkelse vendte sig mod himlen. Jeg så kun forbrydere foran mig, som med bæven forventede

deres dødsdom og som næppe turde bønfalde deres dommer om barmhjertighed.²⁹

Baggesen opsøgte aldrig den synagoge, men ville måske nok kunne genkende det billede, Karamsin her tegner af de bedende. Det, som til gengæld falder helt uden for Baggesens rammer, er fortsættelsen, hvor Karamsins vært selv kommer til orde: "Hvorfor er De kommet herhen", bliver Karamsin spurgt af den jøde, hvis gæst han var, "skån os for Deres besøg!"

"Vores tempel var i Jerusalem, dér behagede det den Højeste at vise sig for sine udvalgte. Men det prægtige tempel er ødelagt; vi er spredt omkring over jordens overflade, og forsamler os kun her for at sørge over vor folks elendighed. De skal forlade os. Vi kan kun være et billede af jammeren for Dem".³⁰

Ikke nok med at Karamsin på sit besøg i jødegaden også samtaler med og lytter til en af beboerne, han følger også op på denne samtale med i en slags efterskrift at tale om det sammenhold – *Gemeingeist* – som han hævder, at jøderne har så meget mere af end andre folkeslag. Han fortsætter med at berette om den jøde, der i vrede forsvarer sin ære mod beskyldninger om bedrageri; og som et andet eksempel på dette sammenhold fortæller han, hvordan det lykkedes jøderne i Frankfurt at få byens teater til at tage Shakespeares stykke om den venetianske købmand af plakaten, fordi det udkælder den jødiske nation, hvilket dog kun lykkedes, fordi direktøren nødig ville tabe billetindtægter! Endelig fortæller Karamsin også, at han, da han opsøgte en anden jøde for at veksle penge, fandt et opslået eksemplar af Mendelssohns *Jerusalem* på hans bord! I den efterfølgende samtale roses jøden Mendelssohn til skyerne som "vore dages Socrates og Platon" for igen og igen at fremføre, at han altså tilhører den jødiske nation!³¹

I Baggesens jødegade er der kun en fodnote til overs for bemærkningen om, at denne Mendelssohn også

var nødt til at opholde sig der, når han var i Frankfurt. I *Labyrinten* kommer Baggesen i samtale om Mendelssohn allerede i Hannover, hvor også han møder, hvad han kalder "en overordentlig Jøde", der har særdeles høje meninger om Mendelssohn. I jødegaden derimod ville Mendelssohn sprænge rammerne for billedet af beboerne som stakkels ofre for forholdene!

Jødegadens litteraturhistorie slutter ikke med hverken Karamsin eller Baggesen. Ved den store brand i juli 1796, der udløstes af det franske bombardement af byen, åbnedes portene, men det har ikke afholdt nogen fra igen og igen at besøge stedet, hvor der i dag befinder sig et større museum. Baggesen selv får genoptrykt det pågældende afsnit fra *Labyrinten* i forbindelse med jødefejden i Danmark i 1813. Digterfyrsten Goethe, der skal have omtalt Baggesen som et "fratzenhaftes Talent", skriver i sine erindringer i *Dichtung und Wahrheit* i 1811 udførligt om, hvordan han som barn og som ung lod sig fascinere af de smukke piger i det, der også af ham beskrives som et snævert, ildelugtende og vrimlende fængsel.³² I 1807 begynder Ludwig Börne, der ikke kunne udstå Goethe og selv var født i ghettoen i 1786 og altså kun var tre år gammel, da Baggesen og Karamsin besøgte stedet, at skrive om, hvordan han vender hjem til barndommens jødegade efter flere års fravær.³³ Og i 1840 begynder ghettolitteraturen for alvor at blive en genre, da Heinrich Heine ikke kun skriver om, hvordan han sammen med Ludwig Börne opsøger stedet,³⁴ men også får udgivet den historiske fortælling *Der Rabbi von Bacherach*. Fortællingen forbliver fragment, men med sin indgående beskrivelse af forholdene i ghettoen i Frankfurt i 1600-tallet danner den forbillede for de mange senere romaner og fortællinger, som henregnes til genren.

Jens Baggesens skildring af jødegaden er enestående, fordi den beskriver stedet, da det endnu ikke er blevet historie. Og selvom også hans beskrivelse hører hjemme i litteraturhistorien, kalder den fortsat på sine læsere på en måde, som få har formået før eller siden.

LITTERATUR

- Albertsen, Leif Ludvig
1969 *Odins mjød. En studie i Baggesens mytiske poesi*. Aarhus: Akademisk Boghandel, 1969.
- Albertsen, Leif Ludvig
1973 Baggesen und die Juden. I: *Text & Kontext*, nr. 1, s. 70-86. 1973.
- Baggesen, Jens
1792-1793 *Labyrinten eller Reise giennem Tydsland, Schweiz og Frankrig*. Tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Henrik Blicher. Bind 1 & 2. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016.
- Baggesen, Jens
1813 *Om Jøderne. En Anmeldelse*. København: Andreas Seidelin, 1813.
- Bourke, Eoin
1999 The Frankfurt Judengasse in Eyewitness Accounts from the Seventeenth to the Nineteenth Century. I: Anne Fuchs & Florian Krobb (red.): *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath*, s. 11-24. Camden House, 1999.
- Deutsch, Yaacov
2008 Jüdische Merkwürdigkeiten: Ethnography in Early Modern Frankfurt. *Jewish Culture and History*, 10, 2-3, s. 81-94, 2008.
- Dohm, Christian Wilhelm
2015 *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Kritische und kommentierte Studienausgabe. Herausgegeben von Wolf Christoph Seifert. 2 Bde. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015.
- Harbsmeier, Michael
1986 Danmark. Nation, kultur og køn. *Stofskifte, Tidsskrift for Antropologi*, 13, s. 47-74 1986.
- Harbsmeier, Michael
2008 Subaltern Travellers in a Conglomerate World. *rn Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century*, s. 288-306. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 2008.
- Heine, Heinrich
1840 Ludwig Börne. Eine Denkschrift und Kleinere politische Schriften. Bearbeitet von Helmut Koopman. Bd. 11. I: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke* (DHA). Herausgegeben von Manfred Windfuhr. Hamburg, 1978.
- Heuer, Renate (red.)
1986 *Ludwig Börne zum zweihundertsten Geburtstag - für die Juden*. Frankfurt am Main: Archiv Bibliographica Judaica, 1986.
- Hoffmann, Christhard
2008 From Heinrich Heine to Isidor Kracauer. The Frankfurt Ghetto in German-Jewish Historical Culture and Historiography. *Jewish Culture and History*, 10, 2-3, s. 45-64. 2008.
- Karamsin, N.M.
1922 *Briefe eines reisenden Russen*. Aus dem Russischen von Johann Richter. Wien: Rikola Verlag, 1922.
- Lohmeier, Dieter
2011 *Mit Carsten Niebuhr im Orient. Zwanzig Briefe von der Arabischen Reise 1760-1767*. Heide: Boyens Buchverlag, 2011.
- Mähler, Bettina & Hans Sarkowicz
1988 Die Frankfurter Judengasse im Spiegel zeitgenössischer Berichte. I: Best, Michael (red.): *Der Frankfurter Börneplatz: Zur Archäologie eines politischen Konfliktes*, s. 163-231. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1988.

Sandberg, Anna

2015 *En grænsegænger mellem oplysning og romantik. Jens Baggesens tyske forfatterskab*. København: Museum Tusulanum, 2015.

Sandberg, Anna & Svend Skriver (udg.)

2010 *Jens Baggesens liv og værk*. Hellerup: Forlaget Spring, 2010.

Schudt, Johan Jacob

1714-1718 *Jüdische Merckwürdigkeiten*. 4.Bd. Frankfurt & Leipzig: Tobias Hocker, 1714-18.

NOTER

¹ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 95.

² Ibid., s. 147-8. Afsnittet er undladt i andre udgaver.

³ Gengivet i Lohmeier 2011, s. 227.

⁴ Det er Henrik Blicher, der med henvisning til Michael Studemund-Halévys *Biographisches Lexikon der Hamburger Sefarden* har identificeret Baggesens Herr Sumble (vol. 1, s. 354). Lohmeier formoder, at Niebuhr havde maronitterne i tanke, hvis pengeindsamling i Orienten og i Europa han har beskrevet andetsteds.

⁵ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 181-182. Der er ifølge Henrik Blicher tale om Moses Alexander Philipson (1761-1850), forfatteren til bl.a. *Über die Verbesserung des Judeneids* (1797).

⁶ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 181-182.

⁷ Baggesen 1792-1793, bd. 2, s. 82.

⁸ Ibid., s. 86-87.

⁹ Ibid., s. 83.

¹⁰ Ibid., s. 86.

¹¹ Ibid., s. 88.

¹² Ibid., s. 89.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., s. 90, kursivering i originalen.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Albertsen 1973, s. 78.

¹⁸ Albertsen 1969 ifølge Sandberg 2005.

¹⁹ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 225-226. For en mere udførlig sammenligning af Baggesens sværmerisk patriotiske kosmopolitisme med 1800-tallets former for national identitetsforståelse, især hos Wilhelm von Humboldt, se Harbsmeier 1986.

²⁰ For en mere udførlig version af denne sammenligning, se Harbs-

meier 2008.

²¹ "Med inderlig Glæde har jeg siden læst den oplyste og ædle Geheimeraad v. Dohms fortreffelige Værk: Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden, eet af de faae Værker, der i alle Henseender gjør sin Forfatter, hans Nation, og det attende Aarhundredes Philosophie Ære. Med sin vigtige Materie og voxne Kundskaber, med philosophisk Sandhedskierlighed, og med den Hjertets Varme, som udmærker den Viise fra den Lærde, har han talt syv Millioner miskiendte og mishandlede Brødres Sag; og, i visse Maader, ikke blot talt; men ført den et Arbeide, hvorfor hver Menneskeven skylder ham en hemmelig eller offentlig Taksigelse. Med Henrykkelse har jeg og erfaret, at man i det gienfødte Frankerig med saa mange andre politiske Bastiller tillige har nedrevet Jødernes, og i sin hele Vidde udført hvad Philosophen og med ham al sund Philosophie foreslog." (Baggesen 1792-1793, bd. 2, s. 90-91).

²² Som Bettina Mähler og Hans Sarkowicz har gjort os den tjeneste at sammenstille (Mähler og Sarkowicz 1988). For et overblik på engelsk, se Bourke 1999.

²³ "die bis dahin ausführlichste und aufrüttelndste" (Mähler & Sarkowicz 1988, s. 184).

²⁴ "Die Juden haben in dieser Stadt ihre eigene Synagoge: das Quartier, welches man ihnen eingeräumt hat, ist ein Ausläger voller Schmutz und Unreinigkeit. Sie leben in diesen sumpfigen Winkeln wie das Ungeziefer im Unflat. Das Feuer hat diesen kothigten Aufenthalt schon zweymahl zu reinigen gesucht, und durch seine Flammen in Schutt und Asche verkehret. Allein dieses hat nur darzu gedienet, ihre Häuser desto schneller wieder aufzubauen und den Raum in der Luft zu suchen den man ihnen auf der Erde nicht vergönnet; dann sie dörfen sich nicht ausserhalb ihren Ringmauren ausbreiten. Je mehr sie sich also eingesperrt sehen und einander über den Köpfen sitzen, je besser geht auch bey ihnen die Vermehrung von statten: es wimmelt und grabelt darinnen alles mit hebräischen Figuren. Fragt man, wovon sich dieses alte Überbleibsel der zwölf israelitischen Stämme nähret, so heisst es, vom Betrug" (citeret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 177).

²⁵ "Alles, was Sie sich garstiges denken können, finden Sie in diesem kleinen Bezirk, den ungeheure Schwarm dieser armen Abrahamskinder in Frankfurt bewohnt. Eine überaus enge, voller Koth und Unflat angefüllte Gasse, die beynahe eine Viertelstunde lang ist. Zimmer und Betten, die ebenso wie ihre Bewohner eine wahre Abbildung des Elendes sind: Dieses sind die Gegenstände, die hier der neugierige Reisende erblickt. Und es gehörte für mich viel Überwindung dazu, aus bloßer Neugierde eine Art Menschen in ihren Nestern aufzusuchen, die, wenn es mir erlaubt ist einen solchen Vergleich zu machen, wie das Ungeziefer in ihren stinkenden Behältnissen herumkriechen". Ci-

teret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 178.

²⁶ "Einige tausend gedrückte, verstossene, zum Theil sehr arme Geschöpfe leben hier eingekerkert, in kleinen schmutzigen, oft fünf Stockwerk hohen Häusern, dürfen in keinem andern Theil der Stadt wohnen, ja! nicht einmal zu jeder Zeit noch an jedem Orte spazieren gehen. - Das ist unsere christliche Art mit einem Volke umzugehen, das dieselben Freyheitsrechte der Menschheit wie wir hat, von welchem wir auf gewisse Art abstammen, das wenigstens mehr Originalität, Eigenheit, und mehr Reinigkeit der Sitten unter sich erhalten hat, als wir, und welches wir nun zwingen, indem wir ihm, auf die unedelste Art, alle Mittel zu anderem Erwerbe abschneiden, sich vom Wucher zu ernähren". Citeret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 179.

²⁷ Ibid.

²⁸ Karamsin 1922, s. 140-141.

²⁹ "Nur matt brannten die Lichter in der mit mephitischen Dünsten überladenen Luft. Düstere Kummer und Furcht lagen auf dem Gesichte der Betenden. Nirgends sah man ein fröhliches Gesicht, die Thräne der dankbaren Liebe benetzte keinem die Wange, kein Blick voll frommen Entzückens erhob sich gen Himmel. Ich sah nur Verbrecher vor mir, die mit Zittern ihr Todesurteil erwarten, und es kaum wagen, ihren Richter um Barmherzigkeit anzuflehen". (Ibid., s. 141).

³⁰ "dort gefiel es dem Höchsten seinen Auserwählten zu erscheinen. Aber der prächtige Tempel ist zerstört; wir sind auf der Oberfläche der Erde umher zerstreut, und versammeln uns nur hier, um über das Elend unsers Volkes zu trauern. Verlassen Sie uns. Wir können nur ein Bild des Jammers für Sie seyn." (ibid., s. 141).

³¹ Ibid., s. 142.

³² Mähler & Sarkowicz 1988, s. 208-210.

³³ Heuer 1986, s. 5-7, og Mähler & Sarkowicz 1988, s. 195 ff.

³⁴ Heine 1840, s. 22.